

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ ЧЕРЕЗ ДОСВІД МИНУЛОГО

Небажаним і слабо передбачуваним результатом так званої „Помаранчевої” революції для блоку сил „Наша Україна” стала політична реформа, ідею проведення якої активно підтримувала провладна еліта та діючий на той час гарант Конституції України Президент Л.Кучма. В умовах жорсткого протистояння народу та влади, що доживала лічені дні, реформа стала вимушеною взаємною поступкою обох політичних сил перед загрозою перетікання конфлікту в неконтрольоване русло.

Сьогодні про реформу намагаються не згадувати, оскільки вона обмежує повноваження всенародно обраного Президента держави. Закон України „Про зміни до Конституції України”, прийнятий вищим законодавчим органом нашої держави пакетним голосуванням 8 грудня 2004 року, набуває чинності лише з вересня 2005 року [1], проте він уже нині визначає характер передвиборчої боротьби за мандати до Верховної Ради. Це дає шанси нинішній опозиції використовувати прорахунки та невдачі нової влади для посилення своїх позицій. А от для переможців останньої президентської кампанії результати парламентських виборів будуть залежати переважно від ефективності дій Президента України Віктора Ющенка та підтримуваного ним уряду Юлії Тимошенко.

Потреба створення чіткого механізму стримувань і противаг між гілками влади, дотримання владними структурами законодавства України визріла давно, і теоретично, і практично [2]. Президентські вибори вкрай загострили проблему, довели її до критичного стану, однак з очевидністю засвідчили: громадяни покладають сподівання не на реформу політичної системи, а винятково на всенародно обраного главу держави. Яка історична доля чекає реформу державної влади, прийняту на догоду політичному моменту, – засвідчить час, проте нині можна зробити деякі попередні висновки, порівнявши сьогоднішні реалії з історичними уроками національного державотворення.

Першою спробою створення Української держави, потребу в якій усвідомила національна еліта, було утвердження Гетьманату Богдана Хмельницького. Сьогоднішні реалії, звісно, досить далекі від тогочасних умов, суттєво відрізняються політичною розстановкою сил, а структура і функції нинішніх інститутів державної влади – від тих, що існували за часів козацтва. Проте, в умовах революційної ситуації, що склалася під час президентських виборів 2004 року, політики й політологи вбачають аналогії як з добою Б. Хмельницького, так і з харизматичною особою самого гетьмана.

На наш погляд, ті завдання розбудови Української національної держави, формування ефективних функціональноспроможних владних

інституцій, які намітилися в далекому минулому, не втратили своєї актуальності та значення для державотворчого процесу й донині. Україна, відкинута на цілі століття назад трагічними обставинами роздільності й підлеглих, в умовах сьогодення змушена шаленими темпами проходити ті етапи капіталістичного розвитку, які країни Заходу долали поступово. Відомий український вчений в еміграції О.Бочковський слушно відмічав, що класифікаційний поділ на „історичні" й так звані „неісторичні" народи, заведений у першій половині XIX ст. Г.В.Ф. Гегелем і Ф.Енгельсом, за своєю сутністю неправильний, бо цей критерій не науковий, а передусім політичний. „Урешті, дія загальних законів (тенденцій) розвитку бере своє, і суспільство повертається (або ж прагне повернутися) на шлях, яким ідуть передові, високорозвинуті країни. Саме так відбувається зараз і в Україні" [3].

Рефлексія до часів Першої Української національної революції середини XVII ст., надасть змогу провести екстраполяцію чинників, які визначали процес інституціалізації державної влади в минулому, на сьогоденні реалії з метою визначення пріоритетів і особливостей реформування політичної системи в сучасних умовах. Проте, перш ніж буде визначено параметри часового компаративного аналізу державотворчого процесу, доцільно зробити деякі попередні зауваження.

Авторитетні дослідники нашої історії В.Смолій та В.Степанков наголошують на революційному характері подій українського національного державотворення середини XVII ст. [4] „Я називаю ці події, – писав професор В.Степанков, – Національною революцією, враховуючи якісні зрушення революційного характеру, що відбулися на території Козацької України, тобто на території Української держави (виключаючи західноукраїнський регіон). Аналогічна ситуація була в Голландії... І не треба боятися цих порівнянь" [5].

Сучасний процес державотворення також носить революційний характер. Розпочався він у 1991 р., знаменувався створенням незалежної суверенної Української держави та поступовим, досить болісним і занадто повільним сходженням до капіталістичних основ господарювання. Перший етап визначимо як революцію „зверху"; його кульмінацією стало прийняття Акту про державний суверенітет України. Другий – визрів у надрах половинчастих економічних і соціальних реформ, недосконалого законодавства, зловживань владою, що спричинило нехтування інтересами громадян в усіх сферах життя. Декларування ідеалів свободи економічної діяльності, слова, вільного волевиявлення, рівних можливостей у веденні бізнесу, підтримки й допомоги соціально незахищеним категоріям населення наштовхнулося на суттєве ігнорування владою норм закону та призвело до активного протесту „знизу". На заклик лідерів до Києва почали стікатися громадяни, незадоволені політикою виконавчої вертикалі влади. Приводом до „Помаранчевої" революції стала фальсифікація результатів другого туру президентських виборів. З огляду на сказане, виникають підстави стверджувати, що „Помаранчеву" революцію не можна розглядати як подію,

відокремлену в часі. Це був, хоч і віддалений хронологічно, проте закономірний другий етап буржуазно-демократичної революції в Україні.

Отже, порівнювати процес сучасного державотворення в Україні з добою Першої Української національної революції середини XVII ст. можна тільки з врахуванням його характерних рис, перша з яких – революційність моменту; друга – цілісність і неперервність подій, пов'язаних єдиними суспільними вимогами та спільною метою.

Тепер визначимо суттєві чинники інституціалізації державної влади в Україні, які визначали й продовжують визначати тенденції державотворчого процесу. Перший з них – *економічний*.

Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень вказують на істотні зміни, що розпочалися в економіці й політиці держав Європи в середині XVII ст. „Україна не була винятком із загальноєвропейських процесів. У ній активно розгорталася визвольна боротьба, спрямована на розв'язання найголовніших завдань – створення незалежної Української держави й запровадження нових соціально-економічних відносин на основі дрібної (фактично фермерського типу) козацької власності на землю" [6]. А це означало, що й політична першість у новоствореній державі мала належати економічно мобільнішому козацтву, і що поспільство, яке підтримало боротьбу, змінювало (принаймні обмежувало) свій залежний статус, здобувало право вільного володіння землею та ведення власного господарства. Розширилися можливості соціальної мобільності: селяни отримали право переходити в привілейований козацький стан. Таким чином, зрушення зачіпали систему соціальних і економічних відносин, носили якісний, фундаментальний характер. Приватна власність, товарно-грошові відносини, попит і пропозиція визначали нагальну потребу тогочасної доби у власній національній державі та органах влади, що відповідали б глибинним перетворенням.

Критичний пік трансформаційних процесів сучасної доби – рік 2004. „Помаранчева" революція, поряд зі студентами та інтелігенцією, вивела на вулиці бізнесменів і банкірів. „Майдан" значною мірою тримався на їх добровільній фінансовій підтримці. Підприємці сподівалися на створення сприятливих умов оподаткування, подолання корупції, спрощення системи кредитування та ін. Молодь прагнула забезпечення перспектив роботи та вільного просування по соціальній драбині; наукова інтелігенція – можливості працювати та виконувати свою роботу без ідеологічного примусу. Усі разом – переживали емоційне єднання з українською нацією, переймалися долею власної держави, згуртовувалися проти існуючої влади.

Отже, політизація маси, підвищення інтересу суб'єктів політики до політичної влади в сучасних умовах, як і колись, за часів перших спроб національного державотворення, пролягали через економічні та соціальні потреби. Зміни диктував капіталістичний спосіб господарювання. Фінансові кола, дрібний та середній бізнес вимагали від великої буржуазії поступитися частиною ринку, а соціально орієнтований електорат цікавили демократичні

принципи, високі, на зразок європейських, стандарти життя, соціальний захист.

Другий суттєвий чинник становлення інститутів державної влади – *національний характер українців*.

Поняття національний характер визначається як нашарування психологічних особливостей етнічної групи на її типові якості, що формуються під впливом унікального історичного, економічного, політичного, соціального досвіду. Невід’ємною складовою національного характеру є менталітет, під яким розуміють „дух нації” – спосіб мислення, усвідомлення національною спільнотою своєї унікальності та власної історичної місії, здатності до державотворення.

Цілком погоджуємося з І.Ф.Кононовим, який, на основі проведеного ним соціологічного дослідження, прийшов до висновку: „національний характер вміщує в себе пошук моделі модернізації України, як обов’язковий момент включає пошук нової національної ідентичності”. І далі, – під час „суспільної кризи розуміння етнічного життя є однією з передумов розуміння динаміки масової свідомості кризової доби” [7].

Так відбувається тому, що національний характер, проявляючись у типових ситуаціях, причетний до формування соціальних стереотипів поведінки. Механізм їх формування до кінця не з’ясований, проте М.Міщенко робить спробу визначити окремі чинники, що впливають на цей процес. „...Стереотипи, – вказує він, – задаються соціокультурними нормами, які, в свою чергу, пов’язані з певними світоглядними моделями, які слугують світоглядним обґрунтуванням тих норм, що на основі їх безпосередньо формуються ментальні та емоційні стереотипи реагування на події у соціумі та особистому житті” [8]. Разом з тим, необхідно враховувати, що стереотипи з часом, якщо змінюються під впливом нового соціального досвіду суспільні ідеали, також можуть зазнавати трансформацій. Однак, процеси, які нас цікавлять як об’єкти порівняння, та сучасний стан реалізації національно-державних ідеалів заперечують таку можливість. Отже, завдяки особливостям національного характеру, реальною стає передбачуваність поведінки національної спільноти в однотипних стресових ситуаціях, зокрема, у ході революцій, коли окреслюється момент вибору напрямку, шляху, моделі суспільного розвитку.

Український національний характер унікальний і складний, як і національне буття, що його формує. Діалектично в ньому поєднані індивідуалізм та колективізм, демократизм та авторитаризм, а волелюбність переплетена з покорою та слухняністю. Така дуалістичність стала наслідком проживання українців у певних природно-географічних та геополітичних умовах на межі Західного й Східного культурних світів. Єдність і боротьба протиріч ще в козацькі часи знайшла відображення в дискусіях про напрямок нашої орієнтації в політичній сфері. Гетьман Б.Хмельницький, як людина освічена, напевно, знав про різні погляди на проблему, що ще задовго до війни висловлювалися українськими магнатами та православним духовенством [9]. Однак, рішення про боротьбу за національно-державну

самостійність прийняв з оптимальною користю для „народу руського", а не сусідніх держав. Міжнародне оточення у цьому випадку розглядалося в якості тимчасових партнерів у боротьбі за незалежне існування Гетьманату.

У ході революції з'ясувалося, що на політичну карту гетьман ставив передовсім інтереси козацтва та його верхівки. Саме ця соціальна група увібрала в себе риси, що відповідали одночасно і українській ментальності, і духу капіталізму – індивідуалізм, волелюбність, демократизм, історичний і життєвий оптимізм, духовний аристократизм, працелюбність. Зароджувалася молода українська буржуазія, економічний статус якої вимагав нового типу держави – національної, та принципово нової форми правління – республіканської. Вперше в українській історії національна держава, що офіційно називалася Військо Запорозьке, постала 1649 р. після підписання Зборівського договору, а форма правління запозичена гетьманом в охлократично-демократичній Запорозькій Січі. Демократизм Запоріжжя за умов підйому національно-визвольної боротьби найповніше відповідав інтересам козацької маси, проте структура органів влади, механізм прийняття політичних рішень, зазнали модифікації, бо на порядку дня вже стояли інтереси нової української еліти – козацької старшини, а політична обстановка вимагала консолідації внутрішніх сил.

Таким чином, українці на середину XVII ст. показали свій національний характер у визвольній боротьбі, визнали за козацькою елітою право на розробку національної ідеї, сприйняли останню як заклик до дії по створенню державного організму та передали гетьману повноваження на упорядкування системи влади. Українці сформувалися як етнічна спільнота, що консолідує свої економічні зв'язки на спільній території, має власну культуру, усвідомлює свою єдність і відмінність від інших подібних утворень. Це був час виникнення української нації.

Волелюбність, яка усвідомлюється українською нацією як свобода вибору, думки і дії, не знаходила вияву ні в Речі Посполитій першої половини XVII ст., ні в реаліях сучасної політичної ситуації за незалежної Української держави, хоч, згідно Конституції 1996 р., носієм влади в ній визнавався народ. Така обставина, безсумнівно, мала стати і стала поштовхом до нового протесту. З майдану Незалежності в Києві у листопаді-грудні 2004 р. лунали слова політичного лідера В. Ющенко про народження нації. Однак нація не народилася: ошукана й зневірена у власній державі, вона лише чекала слушної нагоди, щоб показати свій істинний характер. Уся Україна, Майдан Незалежності, – осереддя революції, – вирували емоціями, демонстрували миролюбність, щирість, душевну щедрість та взаємну підтримку, вимагали правди, справедливості та порядку, – то був справжній національний характер.

Суттєво, вважаємо, акцентувати увагу ще на одній характерній рисі української нації: національною свідомістю державні органи влади сприймаються як патримоніальні. Так було за гетьмана Б. Хмельницького. Нічого не змінилося в цьому питанні й дотепер. Революція 2004 р. ще раз показала, що від того, наскільки захищені інтереси громадян, залежать довіра

до державних інституцій, рівень задоволеності їхньою діяльністю, соціальна стабільність.

Таким чином, пробудившись, нація згадала і про Українську державу, яка має захищати її інтереси, і про Президента, як гаранта Конституції, який обирається народом. Вимоги вільного волевиявлення і наведення порядку в державі були фундаментом політичних претензій маси. Революція „знизу” не мала в своїй перспективі (окрім сказаного, це засвідчують лозунги та промови ораторів, політичних лідерів) завдання зміни форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. А це означає, що за умови виконання президентом хоча б частини передвиборчих обіцянок, політичній реформі може бути заданий реверсний рух.

Таку можливість не брати в розрахунок не можна, і для цього є принаймні ще дві суттєві обставини. Перша з них виявляється як тенденція будь-якої влади до посилення своїх позицій або консервації наявного статусу, якщо він надає практично необмежені можливості для впливу на спільноту (Конституція України створює саме таку ситуацію [10]); друга – пов’язана з добре дослідженою західними політологами тенденцією харизматичного лідерства до необмеженого владарювання.

Детальніше зупинимось на *лідерстві* як чиннику упорядкування суспільного життя, становлення інститутів державної влади.

Політологи неодноразово висловлювали думку про те, що Україні потрібний визнаний лідер загальнонаціонального масштабу, здатний завершити економічні реформи, упорядкувати політичне життя, забезпечити „ефективне використання наукового і виробничого потенціалу, підвищення доходів і добробут громадян” [11]. Потрібний лідер, якому б довіряли, здатний уселяти впевненість у своїх силах, мобілізувати народ, визначати його найближчі орієнтири та стратегічні перспективи, вести за собою.

Результати опитування громадської думки, проведеного у січні-лютому 2004 р. соціологічною службою Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Розумкова, засвідчують, що прихильники кандидата на посаду президента В.Ющенка найчастіше порівнювали його „з двома історичними постатями – Богданом Хмельницьким і Джоном Кеннеді”. Обидва наділені особистою привабливістю, що свідчить про те, що „ця мотивація є принаймні не останньою в підтримці виборцями лідера „Нашої України” [12].

Таким чином, кризова ситуація в політичній системі Української держави вимагала харизматичного політичного лідера, – рішучого, креативного, здатного здійснювати перетворення, – на кшталт гетьмана Б.Хмельницького. Закономірно, що за таких умов політична перемога виявилася на боці В.Ющенка.

Проблема політичного лідерства і політичного керівництва в умовах революційного піднесення в Україні переросла рамки звичайної дискусії, стала настільки актуальною, що загострила і без того вкрай напружену ситуацію. Полеміка між двома таборами, що заявляли претензії на президентське крісло, супроводжувалася не зовсім коректними

висловлюваннями, діаметрально протилежними висновками й звинуваченнями. Популяризована агонізуючою владою ідея про неминучу загрозу переростання демократії в одноосібне правління після перемоги „традиційно налаштованого" лідера опозиції спрацювала, підштовхнувши Верховну Раду до прийняття Закону України „Про зміни до Конституції України", який суттєво обмежує повноваження Президента. Рішення приймалося за вкрай складних обставин, під політичним тиском.

Підстави передбачення саме такого розвитку подій, про який заявляла стара влада, на наш погляд, не мають під собою, окрім ідеологічних, ніяких наукових підстав. Опоненти нової влади посилаються на історичні події, зокрема, тенденцію до абсолютизму й установа м монархічного правління за гетьмана Б.Хмельницького. Дійсно, ряд авторитетних вчених-істориків, зокрема професор В.Смолій, вказували на те, що Великий Гетьман „ніколи не відмовлявся від нагоди, щоб ще більше зміцнити свою владу. Цього вимагали не тільки умови шестирічної збройної боротьби з Польщею, а й харизматичність особи самого Б.Хмельницького" [13]. Акцентуючись на харизмі, опоненти В.Ющенка навмисне „забувають", що XVII ст. в основному було часом монархій і абсолютизації влади. Сучасний же світ пов'язує прогрес з демократією, що передбачає виборність влади та її підконтрольність народу. Це по-перше. По-друге, Президент В.Ющенко заявив про встановлення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію та зробив у цьому напрямку перші рішучі кроки, отже, – повернення до тоталітарного режиму не буде. Нарешті, третє, традиціоналізм нового Президента, в якому його звинувачує нинішня опозиція, пов'язаний з розумінням унікальності українського народу, проте це зовсім не заважає орієнтуватися на прогресивний світ. У цьому полягають основні аргументи безпідставності звинувачень нинішнього Президента в тяжінні до узурпації влади, що спираються на твердження про харизматичність його особи. Б.Хмельницький і його доба використовуються для створення чергової ідеології. Подібних прикладів за тривалий час „дружніх" зв'язків з Росією наша історія мала достатньо.

Інша справа – недосконалість законодавства, що практично усуває можливість контролю за діями влади з боку народу. Виникає суттєва потреба у взаємному збалансуванні відповідальності гілок влади за прийняття управлінських і політичних рішень. Нинішня конституційна реформа, на наш погляд, видається принаймні недоопрацьованою, а її прийняття сьогодні – передчасним. По-перше, принцип демократії, декларований „Помаранчевою" революцією, вже сьогодні обмежує можливості Президента діяти рішуче, використовувати методи жорсткої політичної боротьби. По-друге, реформа руйнує відлагоджену структуру влади та механізми, що забезпечували її дієвість; втрачаються старі, проте ще не розроблені нові важелі впливу держави на соціально-економічне життя. Третє, програма реалізації широкомасштабних змін, намічених в економічній та соціальній сферах, втрачає будь-який сенс при обмеженні владних повноважень Президента.

Погіршення економічного становища держави після виборів, зростання цін на паливо, продовольство та товари першої необхідності посилюють невдоволення населення, проте поки що сприймаються як вимушена тимчасова обставина. За нашими оцінками, частка осіб, які підтримали кандидатуру В. Ющенка на виборах Президента через протест проти влади, серед його електорату досить суттєва. Значною є частка громадян, які за власним переконанням голосували „за” його опонента В.Януковича. Разом – це впливова сила. Проте, прогнозувати нову революцію найближчим часом не варто; парламентські вибори загострять ситуацію, але не доведуть її до крайнощів за будь-якого розкладу політичних сил.

Діючий Президент розуміє, що від наявності в його руках ефективних важелів політичного впливу залежатимуть результати втілення в життя передвиборчих обіцянок, а як наслідок – довіра громадян. З іншого боку, збалансування взаємної відповідальності гілок влади перед народом, вже давно постала як необхідність. Ще перебуваючи в статусі кандидата у президенти В.Ющенко визнавав таку необхідність, проте вважав її реалізацію передчасною. Підтвердження ідеї відповідальності уряду й усієї вертикалі влади перед народом знаходимо в тексті промови вже Президента В. Ющенка перед Конгресом США: „Ми хочемо мати свій уряд, керований народом і для народу”.

Усе сказане дає змогу зробити висновок, що результативність роботи Президента на першому році його перебування на посаді визначить долю парламентсько-президентської форми правління в Україні. Можна передбачити, що за нової влади остаточне рішення з цього питання, вкрай важливого для життєздатності Української держави, буде прийматися Верховною Радою вже з урахуванням думки громадян, висловленої ними на всенародному референдумі.

Україні часів Б.Хмельницького не вистачило часу, щоб підготувати до потреб життя і „внести в русло нових відносин класові і економічні протиріччя”. Як зазначав М.С.Грушевський, „для цього необхідний був тільки період більш-менш спокійного і вільного існування. З усіх боків жадібно чатували сусіди-вороги, користуючись будь-якими розбіжностями, будь-яким скрутним становищем правлячої партії, щоб роздмухати смуту і використати її для себе” [14].

Сьогодні Україна має всі геополітичні можливості, а українська нація – відповідний менталітет, щоб за вмілого керівництва та чіткої концептуально-стратегічної лінії розвитку перетворитися на державу, з якою будуть рахуватися у світі. Але ми маємо знати, чого хочемо і що не викликатиме протиріч з нашими природними й соціальними потребами. Відповіді на подібні питання треба шукати в державному будівництві, аналізуючи в цілісності і взаємозв'язках політику та ідеологію, структуру та функції інститутів влади не тільки в періоди їх розквіту, але й у кризові моменти. Без історичного досвіду з прив'язкою до ментальних потреб нам не обійтися.

1. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №2. – С. 44. 2. Михальченко М. Політична система України: Реальність, моделі трансформації // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – Вип. 4. – К., 2003. – С.5-6. 3. Рубаник В. Власність. Український вибір // Віче. – 2004. – №11. – С.42. 4. Див.: Смолій В. Українська держава: Ідея, традиції, шляхи історичного розвитку // Вісник НАНУ. – 1994. – №5. – С.18-22; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003; Степанков В. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років // День. – 2003. – 15 листопада; 21 листопада. 5. Степанков В. Назв. праця. – 21 листопада. 6. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень // День. – 2004. – 31 січня. 7. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах). – Луганськ, 2000. – С.3. 8. Міщенко М. Національний менталітет та проблеми суспільного розвитку // Розбудова держави. – 2000. – №1- 6. – С.47-48. 9. Смолій В., Степанков В. Назв. праця. – С.128-170. 10. Конституція України. – К., 1996. – С.36-42. 11. Див.: Рудич Ф. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). – К., 1999. – С.177; Траверсе О. Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Наукові записки. – К., 2004. – С.91. 12. Міщенко М. Потойбічний вибір Президента. <http://www.kontrakty.com.ua> 13. Смолій В. Богдан Хмельницький: Штрихи до політичного портрета // Слово і час. – 1995. – №11-12. – С.17. 14. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С.203.